

TÜRKÇEDE FOSİL KELİMELER

Gülcan Çolak

.....

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	9
KISALTMALAR	11

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Kalıplaşmış Söz Birliklerindeki Fosil Kelimeler.....	9
1.1.1. Kalıplaşmış Söz Birlikleri.....	9
1.1.1.1. Atasözleri ve Tekerlemeler	9
1.1.1.2. İlişki Sözleri	9
1.1.1.3. İkilemeler.....	9
1.1.1.4. Deyimler.....	9
1.1.1.5. Birleşik Sözler.....	9
1.2. Fosil Kelimeler.....	9
1.2.1. Fosil Kelimelerin Anlamlandırılması Üzerine Bir Araştırma	9
1.3. Günümüz Türkçesindeki Arkaik Ögeler Üzerine Çalışmalar.....	9

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇEDE FOSİL KELİMELER ARAŞTIRMASI

2.1. Amaç.....	9
2.2. Varsayımlar.....	9
2.3. Yöntem.....	9
2.4. Fosil Kelime Listesinin Oluşturulması.....	9
2.5. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	9
2.6. İşlem.....	9
2.7. Verilerin İşlenmesi.....	9
2.8. Kalıplaşmış Söz Birliklerindeki Fosil Kelimeler.....	9
2.8.1. Atasözleri ve Tekerlemelerdeki Fosil Kelimeler	9
2.8.2. İlişki Sözlerindeki Fosil Kelimeler.....	9
2.8.3. İkilemelerdeki Fosil Kelimeler.....	9
2.8.4. Deyimlerdeki Fosil Kelimeler.....	9
2.8.5. Birleşik Sözlerdeki Fosil Kelimeler.....	9

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	9
KAYNAKLAR	9
FOSİL KELİMELER DİZİNİ	9

TABLolar

Tablo 1. Fosillerin ve Kalıplaşmış Söz Birliklerinin Açıklanması.....	9
Tablo 2. Atasözleri ve Tekerlemelerdeki Fosilleşme Oranları.....	9
Tablo 3. İlişki Sözlerindeki Fosilleşme Oranları.....	9
Tablo 4. İkişimlerdeki Fosilleşme Oranları.....	9
Tablo 5. Deyimlerdeki Fosilleşme Oranları.....	9
Tablo 6. Birleşik Sözlerdeki Fosilleşme Oranları.....	9
Tablo 7. Kalıplaşmış Söz Birliklerinde Fosilleşme Oranları.....	9
Tablo 8. Türkçedeki Alıntı Kelimeler.....	9

ŞEKİLLER

Şekil 1. Atasözleri ve Tekerlemelerdeki Fosil Kelimelerin Kökenleri.....	9
Şekil 2. İlişki Sözlerindeki Fosil Kelimelerin Kökenleri.....	9
Şekil 3. İkişimlerdeki Fosil Kelimelerin Kökenleri.....	9
Şekil 4. Deyimlerdeki Fosil Kelimelerin Kökenleri.....	9
Şekil 5. Birleşik Sözlerdeki Fosil Kelimelerin Kökenleri.....	9
Şekil 6. Bütün Kelimelerin Fosilleşme Grafiği.....	9
Şekil 7. Kalıplaşmış Söz Birliklerindeki Tüm Fosil Kelimelerin Kökenleri.....	9

ÖN SÖZ

Bir dili oluşturan öğeler temelde sözlükbirimler gibi görünse de bu genel görünümün organizmasında, sesbirimlerden cümlelere dek birbiriyle simbiyotik ilişki içinde olan büyüleyici bir sistem vardır. Yerli yerinde duruyormuş gibi görünen sesbirimler, biçimbirimler, sözlükbirimler, cümleler ve sözcelerden oluşan bu dil organizmasındaki her bir birim; uyumları ve aykırılıklarıyla, kazandıkları ve kaybettikleriyle derinden derine değişen, gelişen bir sistemi yaşamaktadır. Her bir unsurun hem kendini hem de bütünü etkilediği bu değişim ve gelişmeler; dilin kendi dengeleri, kuralları ve yapısı içinde evrenin akıl işleyişindeki gibi mucizevi bir nitelik de taşır.

Dilde eklerden sözlükbirimlere dek ses, biçim, anlam değişimleri yaşandığı gibi dil birimlerine yeni katılanlar ve elbette bunlardan ölenler de olmaktadır. Fakat dil, kendi kültürel hafızası, tecrübesi, dile getirdikleri ve getiremedikleriyle bazı ölümlere farklı bir muamele uygular. Eski Türkçede yeterlilik fiillerinde kullanılan *u-* “muktedir olmak” yardımcı fiilinin, *-A zarf fiil eki* ile kaynaşmasını ve şekilce erimesini (kel-e-u-ma- > gel-e-me-), sadece artzamanlı bir ses olayı olarak görememişimdir. Şekilce eriyen *u-* fiilinin, işlev ve anlam yönünden *-a zarf-fiil ekinin* benliğinde bir hatıra gibi yaşamasına ayrıca saygı duymuşumdur. Bu örneğe benzer biçimde, dile dair dokunaklı ve ilginç bulduğum bir başka durum da kalıplaşmış söz birliklerine sıkışmış fosil kelimeler olmuştur.

Faka bas-, *eşi menendi bulunma-*, *nevri dön-* deyimlerindeki *fak*, *menent*, *nevir*; *karman çorman*, *kaba saba*, *soy sop* ikilemelerindeki *çorman*, *saba*, *sop* gibi kelimeler; bu kadar göz önünde olmalarına rağmen anlamlarının genellikle bilinmemeleri, hatta bazılarının anlamsız muamelesi yapılarak bir nevi yok sayılmaları,

kalıplaşmış söz birliği içinde de olsa bir varlık direnişi göstermeleri sebebiyle hep ilgimi çekmişti. Bu kelimelerin çoğu günümüz Türkçesinde ölmüştü, fakat kalıplaşmış söz birliklerine sıkıştıkları için bu dil dünyasını terk edememişlerdi sanki. Bunlardan bir kısmı, bir zamanlar bağımsız bir birim olarak hüküm sürmüştü, sonra da kullanımları zayıflamış ya da tümden ortadan kalkmıştı. Bazıları ağızlarda yaşayan ve standart Türkçeye ancak kalıplaşmış söz birliği içinde emanet bir biçimde girmiş kelimelerdi. Kalıplaşmış söz birliklerine sıkışmış ve orada tutsak kalmış olan bu fosilleri; üç yıl boyunca derleyip araştırsam da elbette gözümünden kaçanlar olmuştur. Bu yüzden zihnimin bir köşesi hep onlara ait olacak.

Kitabın “Giriş” bölümünde fosil kelimelere, kalıplaşmış söz birliklerine dair genel bilgi verilmiş ve günümüz Türkçesindeki arkaik (eskicil) kelimeler üzerine yapılan çalışmalardan söz edilmiştir. Ayrıca bu bölümde kalıplaşmış söz birliklerinin anlamlandırılmasında, fosil kelimelerin rolünü belirlemeye yönelik yapılan araştırma verileri sunulmuş ve bu veriler tartışılmıştır. İkinci bölümde, 212 fosil kelimenin anlamı, hangi kalıplaşmış söz birliğinde ne oranda geçtikleri, bağımsız kullanılma durumları örneklerle açıklanmıştır. Değerlendirme ve Sonuç’ta kelimeler; fosilleşme oranlarına göre sıralanmış, kökenlenlerine göre grafiklerle sınıflandırılmış ve kitabın sonunda dizin içinde belirtilmiştir.

Kitapta bazı kelimelere etimolojik yorumlar getirilse de bu çalışma, etimolojik bir araştırma değildir. Bu yüzden bazı fosil kelimelerin anlamlandırılmasına ve değerlendirilmesine yönelik her türlü farklı görüş, öneri, eleştiri; kitabın daha fazla gelişmesini ve olgunlaşmasını sağlayacaktır. Araştırma esnasında heyecanıma ortak olmakla kalmayıp metni okuyarak görüş ve önerilerini sunan değerli hocalarım Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun’a, Prof. Dr. Leyla Karahan’a, Prof. Dr. Emine Yılmaz’a, Prof. Dr. Nurettin Demir’e ve Prof. Dr. Figen Güner Dilek’e hürmetle teşekkür ederim. Kendileri bu çalışmayı gözden geçirmiş olsalar da öneri ve eleştirilerinin tümünü kitaba yansıtamaktan kaynaklanan her türlü hata ve eksiklik bana aittir.

KISALTMALAR

Ar.	Arapça
DBTS	Doğan Büyük Türkçe Sözlük
DDTS	Dil Derneđi Türkçe Sözlük
DLT	Dîvânu Lûgati't-Türk
DS	Derleme Sözlüđü
EÇSOS	Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüđü
Erm.	Ermenice
Far.	Farsça
FBS	Ferec bád eş-şidde
Fr.	Fransızca
GT	Gülistan Tercümesi
İng.	İngilizce
KB	Kutadgu Bilig
KT	Kâmûs-ı Türkî
KTS	Kıpçak Türkçesi Sözlüđü
Kürt.	Kürtçe
LÇTO	Lugat-ı Çađatay ve Türkî-yi Osmanî
LO	Lehce-i Osmânî
MBTS	Misalli Büyük Türkçe Sözlük
MEBÖTS	Milli Eğitim Bakanlığı Örnekleriyle Türkçe Sözlük
NF	Nehcü'l-Ferâdis
OABKTSV	Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı
OTAL	Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat
OTS	Osmanlı Türkçesi Sözlüđü
OYTSV	17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı
ÖTS	Ötüken Türkçe Sözlük
TDKTS	Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük
TS	Tarama Sözlüđü
TUD	Türkçe Ulusal Derlemi
YTS	Yeni Tarama Sözlüđü
Yun.	Yunanca

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Kalıplaşmış Söz Birliklerindeki Fosil Kelimeler

Kalıplaşmış söz birlikleri; birden fazla dilsel birimin anlam ve yapı yönünden kaynaşması, birliğin tek bir gösterge gibi işlevselliğe sahip olması, dile sabit bir yapı olarak yerleşmesi açısından muhafazakâr ve değişime kapalı bir nitelik taşır. Bu yüzden atasözü, deyim, ikileme gibi söz birliklerindeki unsurlara müdahale etmek; onları değiştirmek, çıkartmak ya da söz birliğine yeni unsur eklemek imkânsızdır. Kalıplaşmış söz birliklerinin bu nitelikleri sebebiyle birlikteki sözlükbirimler, mahfuz ve bağımlıdır.

Fosil ya da bazı alıntı kelimeler gibi kalıplaşmış söz birlikleri dışında dilde bağımsız kullanımı bulunmayan sözlükbirimler olmasının (Dobrovolskij & Piirainen 2005) nedeni de bu söz birliklerinin muhafaza edici niteliğinden kaynaklanır. Herhangi bir sözlükbirim; zamanla kullanımdan düşse ve ortadan kalksa da içinde yer aldığı kalıplaşmış söz birliği dilde yaşadığı sürece o yapı içinde varlığını sürdürür ve fosil bir kimliğe sahip olur.

Fosil kavramı, *arkaik* unsur gibi görünmekle birlikte bazı yönlerden bu öğelerden farklıdır. *Fosil*, bir zamanlar kullanılmış olup da günümüzde artık bilinmeyen, çeşitli sebeplerle artık kullanılmayan, bazıları kelime gruplarına sıkıştıkları için varlıklarını devam ettirebilen eski sözlükbirimleri (Okrent 2013; Marret 2005) karşılamaktadır. *Bark* kelimesi, “ev, çadır, yurt” gibi anlamlarla Köktürk Türkçesi döneminde kullanılsa da günümüzde sadece *ev bark* ikilemesi içinde yer almaktadır. *Eşi menendi bulunma-*, *ne menem*, *tongaya bas-*, *tufaya gel-* gibi deyimlerdeki *menent* “eş, benzer”, *tonga* “hile, tuzak”, *tufa* “vurgun, hırsızlık, emeksiz kazanç” gibi kelimeler, Türkçenin herhangi tarihî bir döneminde ya da ağızlarda bağımsız bir birim olarak bulunsa

da zamanla kalıplaşmış söz birliklerine sıkışmış ve fosil duruma gelmiştir. Benzer örneklere farklı dillerde de rastlanmaktadır. İngilizcedeki *fro* kelimesi *to and fro* “ileri geri, şuraya buraya”; *shrift* de “itiraf, günah çıkarma” *to give somebody/something short shrift* “önemsememek, yok saymak” deyimleri dışında bağımsız kullanılmazlar (Marrett 2005). *Fosil*, genellikle birleşik kelime ya da söz grupları, deyimler gibi belirli yapılarda var olan sözlükbirimlerdir (Gledhill & Frath 2005). Aynı kavram için ilgili literatürde bazen *kalıntı* (relic) ifadesi de kullanılmaktadır.

Fosiller, sözlükbirimler düzeyinde olduğu gibi bazı ekler ya da kökler de fosil nitelik taşıyabilir (Bengtson 2011; Coffey 2013). Türkçede *aldan-* fiilinin tabanını oluşturan *alda-* fosil bir gövdedir ya da *taşra* ismindeki *taş*; *arın-* fiilindeki *arı-*, fosil bir köktür. *Bilge*, *bölge* sözlükbirimlerindeki *-ga*, fosil bir ektir. Bu ek ya da tabanları fosil kılan, onların sözlükbirim yapısı içinde donmuş olmalarıdır.

Bu çalışmada fosil kök, gövde ya da ekler değil; kalıplaşmış söz birlikleri içinde sabitleşmiş ve sıkışmış olan fosil sözlükbirimler değerlendirilmektedir.

1.1.1. Kalıplaşmış Söz Birlikleri

Bir dildeki kelimeler, terimler, atasözleri, deyimler, ikilemeler ve ilişki sözleri; bir bütün olarak o dilin söz varlığını oluşturmaktadır. Bu söz varlığı bütünlüğü genellikle sözlükbirim olarak ifade edilmekte ve bir sözlükteki madde başı ve madde içi başlıkları kapsamaktadır. Dolayısıyla dillerin söz varlığını, tek başına bir kavramı karşılayan dil göstergelerinin yanı sıra birden fazla kelimenin, yapı ve anlam bütünlüğü içinde, bir kavramı karşılamak üzere bir araya gelmesiyle oluşan kalıplaşmış söz birlikleri de oluşturmaktadır.

Dilde bir anlama ve anlatma birimi olarak kelime ile anlamsal açıdan eşdeğer özellikler taşıyan deyim, birleşik ad, birleşik fiil, tamlama, terim gibi birimleri kapsayan bu kalıplaşmış söz birlikleri; birden fazla kelimeyle kurulmuş olsalar da tek tek belli kavramları değil; tıpkı tek bir gösterge gibi bir kavramı yansıtırılar (Aksan 1978: 34). Çünkü kalıplaşmış söz birliklerinin ifade ettiği anlam, kendisini oluşturan bileşenlerin anlamları toplamından

daha farklı değer taşıyan bir uzlaşmaya dayanır. *Gece kuşu* (night owl) “geceleri geç yatan ya da gezip eğlenen kimse” birden fazla unsurdan oluşan bir sözlükbirimdir; fakat ifade ettiği “geceye ait bir kuş” değıldir (Malmkjær 2002: 333). Türkçede *adamakıllı* zarfının anlam bakımından “adam” ve “akıllı” ile ilgisi kalmamıştır. Aynı şekilde *oruç tut-*, *gününü gün et-*, *tereciye tere sat-* gibi deyimlerde de bu kaynaşmayı ve tek bir kavramı karşılama işlevini görürüz (Aksan 1978: 34).

Kalıplaşmış söz birlikleri için bazı kaynaklarda kalıp söz teriminin kullanıldığı görülmektedir. Tek bir sözlükbirim gibi algılanan, genelleşip kavramlaşarak kalıplaşmış bir bütün oluşturan ve birleşik sözler, deyimler, atasözleri gibi dil birimlerini kapsayan (Karaağaç 2013: 413) kalıp söz terimi; Aksan (2004), Gökdayı (2011) gibi bazı araştırmacılar tarafından *ilişki sözleri* yerine de kullanılmaktadır. Selamlaşma, sevinç ya da üzüntüyü paylaşma, kutlama ve vedalaşma gibi çeşitli ilişki durumlarında söylenmesi âdet hâline gelen, küçük değişiklikler dışında çekirdek bölümü hep aynı şekilde kullanılan (Aksan 2004; Gökdayı 2011) bu sözler, bu çalışmada *ilişki sözleri* adı altında değerlendirilmiştir. Aynı şekilde atasözü, deyim, birleşikler ve ilişki sözlerini kapsayan; *kalıplaşmış dil birimleri*, *kalıp söz*, *kalıplaşmış sözler* gibi farklı adlandırmaların kullanıldığı sözler için ise *kalıplaşmış söz birlikleri* ifadesi tercih edilmiştir.

1.1.1.1. Atasözleri ve Tekerlemeler

Atasözleri; bir toplumun deneyimlerinin, dünya görüşünün, yaşam biçiminin, gelenek ve inançlarının ifade bulduğu, kalıplaşmış ve bu kalıbın bozulamadığı, değiştirilemediği sözlerdir.

Bu söz birlikleri; *son pişmanlık fayda vermez*, *eski dost düşman olmaz* gibi kelimelerin göndergesel anlamlarına; *ağlamayan çocuğa meme vermezler*, *minareyi çalan kılıfını hazırlar* gibi aktarmalara ve *az veren candan*, *çok veren maldan* gibi eksiltile anlatıma dayanabilmektedir (Aksan 2004; Özdemir 1995). Diğer kalıplaşmış söz birlikleri gibi atasözlerinde de birliği oluşturan ögeler, tek tek kendi kavramlarını ifade etmez; bütünlüğe bağlı bir anlamı tamamlama işlevi gösterirler (Karaağaç 2013: 522).

Tekerlemeler de kendi içinde ahenk, uyak, söz oyunları ve tekrarları taşıyan kalıplaşmış söz birlikleridir. *Bir varmış bir yokmuş, az gitmiş uz gitmiş, yağ satarım bal satarım, portakalı soydum baş ucuma koydum* gibi oyun, tören ve masal tekerlemeleri olmak üzere çeşitleri bulunmaktadır. Tıpkı atasözleri gibi sözlü kültür ürünleridir.

1.1.1.2. İlişki Sözleri

Güle güle oturun, günaydın, afiyet olsun, Allah ne muradın varsa versin gibi yalnızca belli durumlarda kullanılan ve söylenmesi gelenek hâline gelmiş olan ilişki sözleri; iletişim esnasında belirli duyguları dile getirmekle birlikte edimsel işlevlere de sahiptir. *Allah rahmet eylesin* ifadesi bir temenniye dillendirdiği gibi aynı zamanda başsağlığı dileme eylemini de yerine getirir. *Allah belamı versin ki onu görmedim* cümlesindeki *Allah belamı versin* ifadesi, belaya uğrama arzusunun dile gelmesi değil; yemin etme işlevinin kendisidir.

1.1.1.3. İkilemeler

İkileme; aynı türden, yakın ya da karşıt anlamlı kelimelerin, bir nesneyi, niteliği, bir hareketi karşılamak üzere tek bir gösterge gibi kullanıldığı söz grubudur. *Yavaş yavaş, durup durup* aynı; *ezile büzüle, bölük pörçük* yakın anlamlı; *ileri geri, en boy* karşıt anlamlı; *horul horul, bıcır cıcır* yansıma ve *okul mokul, kapı mapı* da önsesi /m/ ile değiştirilen kelimelerden oluşan ikilemelerdir (Tuna 1949; Aksan 2004).

İkilemeyi oluşturan unsurlar arasında hem biçimce hem anlamca bir ilişki bulunur ve tekrarlanan bu birimler; anlamı kuvvetlendirme, varlık ya da eyleme çokluk, süreklilik, birliktelik anlamı kazandırma işlevlerine sahiptirler (Karahan 2009: 60; Karağaç 2013: 870).

Gökdayı (2011), bazı ikilemelerdeki kelimelerin, anlamlı bir birim olarak söz varlığında bulunmadığını, *estek köstek*, çer çöp, *ufak tefek* ikilemelerindeki *estek*, çer, *tefek* unsurlarının; *eciş bücüş, süklüm püklüm* ikilemelerindeki her iki unsurun da tek

başına kullanılmadığını, dolayısıyla ikilemelerde tek başına anlam taşımayan birimler bulunabileceğini belirtmektedir (46-47). Fakat Şen'in (2005) vurguladığı gibi bazı ikilemelerdeki herhangi bir unsurun anlamsız olması, dilin doğasına aykırıdır. Yansımalar dışındaki diğer kelimeler, bir anlamı karşılamaktadır; onları anlamsız diye sınıflandırmak hatadır¹ (701-702).

1.1.1.4. Deyimler

Belli bir durumu, oluşumu, tutum ve davranışı, fiziksel ya da ruhsal niteliği ifade etmek amacıyla birden fazla kelimenin birleşip anlamca kaynaşmasıyla oluşan deyimler, yargı bildirmeyen kalıplaşmış söz birlikleridir. *Dut yemiş bülbüle dön-*, *eşekten düşmüş karpuza dön-* örneklerindeki gibi çeşitli benzetmelere; *iğneyle kuyu kaz-*, *akıntıya kürek çek-*, *bacası tütmez ol-*, *dünyaya gel-* gibi çeşitli aktarmalara dayanan deyimlerde, kelimeler kendi anlamlarını yitirerek ortaklaşa yeni bir anlamı yansıtır. Bunların yanı sıra göndergesel (temel) anlamlarla kurulmuş, *geri kal-*, *hizaya gel-* gibi deyimleşme gösteren sözler de vardır (Aksan 2004).

Deyimlerin yapısındaki kelimeler bütünlük oluşturdukları için anlam yönünden parçalanamaz ve bütünleşme sürecine bağlı olarak yapıyı oluşturan öğeler, birbiriyle kaynaşır (Karaağaç 2013: 523). Dolayısıyla deyim anlamı, yapıyı oluşturan parçaların anlamları toplamından değil, farklı bir anlamın aktarımından oluşur (Uzun 1991: 30).

1.1.1.4. Birleşik Sözler

İki veya daha çok kelimenin, bir kavram ya da varlığı karşılamak amacıyla dilin kuralları doğrultusunda birleşmesi ve kalıplaşması ile oluşan sözlere *birleşik söz* denir. Birleşik sözlerin anlamı, yapıyı oluşturan unsurların anlamlarından kaynaklansa da bu sözler anlamlarını yitirip birleşerek ve tek bir birim işlevi göreyerek başka bir kavramı ifade ederler. *Kahvaltı*, *gecekondu*,

1 Yansıma kelimeler de tabiattaki bir sesi karşılamaları yönünden anlamlı olmakla birlikte *pat* "yassı bir şeyle vurulduğunda çıkan ses"; *tak* "tahta vb. şeye vurulduğunda veya silah patlayınca çıkan tok ve sert ses" örneklerinde olduğu gibi bu sözlükbirimlerin tanımı, sesin açıklanmasınayöneliktir.

bilgisayar, gelgit, kabul et-, çam devir-, *açıkgöz, yan yana, başıbozuk, gecekondü* gibi birleşik isim, sıfat-fiil grubu, birleşik fiil, tekrar grubu ve cümle gibi farklı yapılarla sahiptirler (Karaağaç 2013; Vardar 1998; İmer, Kocaman, Özsoy ve Sumru 2011).

Aynı ya da bitişik yazımlarının, kalıplaşmış söz birlikleri olmasını etkilemediği birleşikler; gerçek ya da değişmece anlamlı olabilmektedir. Üst geçit, *pişman ol-* gerçek anlamlıyken; *imambayıldı, vurdumduymaz* değişmece anlama sahiptir (Gökdayı 2011).

1.2. Fosil Kelimeler

Fosil kelimeler, bir dilin geçmiş dönemlerine dayanmaları açısından arkaik unsurlar gibi görünmekle birlikte fosil ile arkaik arasında farklar bulunmaktadır. Bu yüzden arkaik ve fosil kelime terimlerine açıklık ve belirginlik getirmek gerekmektedir.

Dilin geçmiş dönemlerinde kullanılmış olup da artık işlevselliğini yitirmiş, kullanımdan düşmüş kelime, deyim ya da çeşitli gramatik biçimlere *arkaik* (eskicil) biçim denir (Korkmaz 1992; Vardar 1998; İmer vd. 2011). Şiirlerde, tarihî romanlarda, tekerlemelerde, dinî metinlerde ve yer adlarında arkaik unsurları bulmak mümkündür. Bunlar sözlükbirim olabileceği gibi bazı ekler de arkaik nitelikler taşıyabilir (Crystal 2008). Vardar'ın (1998) *eskil biçim*; İmer vd.'nin (2011) *eskicil biçim*; Korkmaz'ın (1992) *eskilik* ve Ölmez'in (2003) *eskicil* öge olarak ifade ettiği bu arkaik unsurları Karaağaç (2013); *eski söz, arkaik söz, kalıntı söz* olarak adlandırır ve dilbiliminde, *eski biçim* ifadesinden “kayıtlı, yazıya geçirilmiş ilk dilsel biçim”in anlaşılması gerektiğini belirtir. Fakat bilinmesi gerekir ki bir dilin her eski biçimi de arkaik değildir.

Arkaik unsurların belirlenmesinde Gülsevin (2015); değerlendirilen dönemin, bir başka diyalekt ile *eşzamanlı* ve söz konusu dönemin eski bir dönemi ile *artzamanlı karşılaştırılmasının* gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Günümüz Türkçesinde *baş, ben* gibi sözlükbirimlerin, Eski Türkçede kullanılmış olmaları onları arkaik kılmaz. Ama Kazakça ile Türkiye Türkçesi karşılaştırıldığında, Türkiye Türkçesinde *gel-* olan fiilin, Kazakçada *kel-* biçiminde kullanılmasından dolayı, Kazakçanın arkaik bir biçimi devam ettirdiği söylenebilir. Aynı durum ağızlar için de geçerlidir. Bir ağız

diğer ağızlarla karşılaştırıldığında, herhangi bir şekli arkaik biçimiyle devam ettirebilir. Bu karşılaştırma yöntemi eşzamanlıdır. Batı Oğuzcasında yaygın ve karakteristik bir değişme olan k- > g- ötümlüleşmesine uymayan *keçi*, *kişi* gibi sözlükbirimler de artzamanlı karşılaştırmada arkaik şekillere girmektedir (3-5). Dolayısıyla karşılaştırmaya dayanmadan, sırf eski biçimin devam etmesine dayanarak arkaik tespitinde bulunmamak gerekir.

Fosil kelimeler, arkaiklerden farklıdır, çünkü fosillerin Eski Türkçedeki biçimleriyle var olmaları gerekmediği gibi en karakteristik özellikleri, dilin geçmiş dönemlerinde bağımsız kullanımlara sahipken günümüzde kalıplaşmış söz birliklerine sıkışarak varlık göstermeleridir. Fosiller içinde arkaik unsurlar yer alsın da her arkaik öge, fosil ya da her fosil, arkaik değildir. Dolayısıyla bu çalışmada yer alan *argın*, *bark* gibi sözlükbirimler arkaik olsa dahi onları fosil kılan; *yorgun argın*, *ev bark* gibi kalıplaşmış söz birliklerine sıkışarak günümüz Türkçesinde varlık göstermeleridir. Örneğin *fodul*, *gına*, *çala* gibi kelimeler arkaik unsur değildir; fakat günümüzde bağımsız kullanılmadıkları *hem kel hem fodul*, *gına gel-*, *çalakalem* gibi kalıplaşmış söz birliklerinde sabitleştikleri için fosildir. Gülsevin'in (2015) örnek verdiği *kişi*, *kendi* gibi sözlükbirimler arkaik olabilir, fakat günümüzde bağımsız kullanıldıkları ve kalıplaşmış söz birliklerine sıkışarak yaşamadıkları için fosil değildir.

Hır çıkar-, *in cin top oyna-*, *punduna getir-*, *salık ver-* deyimlerindeki *hır*, *in*, *punt*, *salık*; *yorgun argın*, *karman* çorman, *bölük pörçük*, *yayan yapıldak* ikilemelerindeki *argın*, çorman, *pörçük*, *yapıldak*; *bir nebze*, *zırdeli* birleşiklerindeki *nebze*, *zır* gibi fosiller; Türkçenin farklı dönemlerinde ya da ağızlarda bağımsız bir birim olarak kullanılsa da günümüz Türkçesinde kalıplaşmış söz birliklerine sıkışarak var olan kelimelerdir. Dolayısıyla bu çalışmada *fosil* ile kastedilen, “kayıtlı, yazıya geçirilmiş ilk dilsel biçimler” değil; Türkçenin farklı dönemlerinde ya da ağızlarda bağımsız bir birim olarak yer almış, fakat günümüzde sadece kalıplaşmış söz birliklerinde yaşayan, bağımsız kullanımı hiç bulunmayan ya da çok az sayıda olan sözlükbirimlerdir.

Bu fosil kelimelerin, Türkçede tek başına kullanılmaz duruma gelip sadece kalıplaşmış söz birliklerinde varlık göstermesinde

çeşitli etkenler rol oynamıştır. Bunlardan birincisi; Türkçe kökenli ya da başka bir dilden alıntı kelimenin -bir zamanlar bağımsız kullanılmış olsa da- çeşitli nedenlerle kullanımdan düşmesi ve içinde yer aldığı kalıplaşmış söz birliğinin yaygınlaşp hayatta kalmaya devam etmesidir. İkincisi; fosilin ağızlarda yaşayan bir kelime olması ve sadece kalıplaşmış söz birlikleri sayesinde standart dilde varlık gösterebilmesidir. Coffey'nin (2013) vurguladığı gibi fosiller, belirli bölgelerde ya da yerel ağızlarda kullanılıp standart dilde bilinmeyen kelimeler de olabilmektedir.

Fosil kelimelerin dilde herhangi bir anlaşmazlığa, belirsizliğe neden olmamasının en önemli nedeni, kalıplaşmış söz birliklerinin bir bütün olarak algılanması ve anlamlandırılmasıdır. Hafızada bir bütün olarak saklanan kalıplaşmış söz birlikleri, ifade ettiği anlam iletişim esnasında kolayca çözülebildiği, tek tek ayırtmaya gidilmeden olduğu gibi hatırlanabildiği için iletişimde kolaylık ve pratiklik sağlamaktadır (Wray 2005). Kalıp yapılarıdaki öğelerin bir bütün olarak anlam bildirmesi; kendisini oluşturan öğelerin tek tek bağımsız anlamlarının toplamının değil de tüm öbeğin ortak ve tek bir anlamı (Karaağaç 2013) karşılaması nedeniyle fosil kelimeler, iletişimde bir aksamaya neden olmaz. Bu değerlendirmeyi kanıtlamak amacıyla, sınırlı bir araştırma yürütülmüş; fosil kelimelerin ve içinde geçtikleri kalıplaşmış söz birliklerinin anlamlandırılması incelenip tartışılmıştır.

1.2.1. Fosil Kelimelerin Anlamlandırması Üzerine Bir Araştırma

Bu çalışmada fosil kelimelerin -anlamları bilinmese de- içinde geçtikleri kalıplaşmış söz birliklerinin anlaşılıp kullanılmasında iletişimde hiçbir aksaklık ve belirsizliğe yol açmadıkları, bir dolgu malzemesi gibi işlev taşıdıkları kanıtlanmaya çalışılmıştır.

Varsayımlar

Fosil kelimelerin ve bunların içinde geçtiği kalıplaşmış söz birliklerinin anlamlandırılmasını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmanın varsayımları şunlardır:

Sözler	Sayı	Oran
allak	-	%0
allak bullak ol-	108	%43.2
allak bullak et-	84	%33.6
allak bullak	58	%23.2
Kalıplaşmış Sözlerin Tümü	250	%100
Toplam	250	%100

Tietze (2002), *allak* kelimesinin, *bula-* “karıştırmak” fiiliyle terkip oluşturulurken ilave edilmiş bir unsur olduğunu belirtirken; Gülensoy (2011) *allak bullak* madde başında, ikilemenin *alak bulak* biçiminden geldiğine işaret etmekte ve kökenini *ala- / bula-* fiiline bağlamaktadır. Ferec bád eş- şidde’nin Budapeşte nüshasındaki “Koyına kırt girür gibi girdi, ol leşkeri *alak bulak* eyledi” (Hazai & Tietze 2006) ve Seyahâtmane’nin 5. cildindeki “Ciniviz Firengi elinden feth ederken kal’adan taşra küffâr hurûc edüp guzât-ı müslimîn küffâr ile *alak bulak* olup ceng-i azîm olurken...” (Dağlı, Kahraman ve Sezgin 2001) cümlelerinde olduğu gibi Türkçenin tarihî dönemlerinde, ikilemeyi *alak bulak* “altüst, karmakarışık” biçiminde görebilmekteyiz.

DS-I’de *alak* madde başının açıklamalarından biri de “şaşkın, sersem, alık”tır ve kelime “*Alak alak* ne bakıyorsun?” cümlesi ile örneklenmektedir. Yine aynı sözlükte *alak belek* “bulanık, karışık görmek hakkında”; *alak falak* “yarım yamalak, karmakarışık; *alak katak* “karmakarışık, dağınık”; *alak malak* “belli belirsiz, hayalmeyal” ve *allak döllek* “eski, paramparça elbise” ikilemeleri bulunmaktadır.

Lehce-i Osmânî’nin (LO, Ahmet Vefik Paşa 2000/1876) “Aslı Arabî ve Fârisi olmayan kelimâtı ve müvelledâtı” bölümünde *allak* madde başı “âl ve firîb edici, muhtâl, hilekâr, mâkir, müzevir, döneke” açıklamasıyla bulunmakta ve *allak bullak*, *allak mallak* “karışık, bulaşık, zîr ü zeber” ikilemeleri de madde içi başlık olarak yer almaktadır. Tüm bu verilerden hareketle *allak* kelimesinin ilave olduğunu söylemek zordur.

Günümüz Türkçesinde *allak bullak* ikilemesinde ve bu ikilemeyle kurulan birleşik fiiller içinde tamamen fosilleşmiş olan kelimenin, bağımsız bir birim olarak kullanımına TUD'un yanı sıra taranan diğer kaynaklarda da rastlanmamıştır.

APARMAK

apar-mak: 1. Alıp götürmek. 2. Gizlice almak, alıp kaçmak, çalmak (TDK 2011).

apar topar: Telaş ve acele ile (TDK 2011).

Sözler	Sayı	Oran
apar-	8	%2.4
apar topar	329	%97.3
apar et-	1	%0.3
Kalıplaşmış Sözlerin Tümü	330	%97.6
Toplam	338	%100

Alıp bar- birleşik fiilinin *apar-* biçimine dönüşmesiyle oluşan bu fiil (Tuna 1949; Tietze 2002), önemli ölçüde *apar topar* ikilemesi içinde fosilleşmiştir. *Apar topar* ikilemesi TUD'da daha çok *git-*, *çağrıl-*, *in-*, *çık-*, *gel-*, *kaç-*, *koş-* gibi “bir yerden başka bir yere varma” ifade eden fiillerle birlikte kullanılmıştır. Bu ikileme; *yaz yaz* (bitme-), *anla dinle* (karar ver-), *ara tara* (bul-) ve *suspul ol-* örneklerinde olduğu gibi *apar-* ve *topar-* fiillerinin emir kipi çekimiyle kalıplaşmış olabilir.

Türkçenin tarihî dönemlerinde -“Şimdi beni *aparmağa* kah-rıla ceri göndermiş.” (Hazai & Tietze 2006); “...bu Pinyaniş kav-mi şebhûn edüp bu kal'a dibinden kelle ve dil *aparur*.” (Dağlı ve Kahraman 2000) örneklerinde olduğu gibi- “getirmek, götürmek, alıp gelmek, alıp varmak” anlamlarıyla kullanımlarına rastlanan *apar-* fiili; TUD'da %97.6 oranında kalıplaşmış söz birliklerine sıkışması ve bağımsız bir birim olarak sadece %2.4 oranında kul-lanılması nedeniyle fosildir.

Bağımsız Kullanım Örnekleri:

- (1) “Nasıl aparıyor banka, nasıl kapıyor İnsanın elinden parayı ozon karşılığında, En delinmezinden, en kalınından!” (TUD 1990e).
- (2) “... çağdaş acılar adına yaktım belleğimi cezir vakti yeni melodiler apardım denizin ağzından...” (TUD 1999a).

ARGIN

argin: Zayıf, güçten düşmüş, dermansız, yorgun, zebun (Doğan 2014).

yorgun argın: Çok yorulmuş, gücü kalmamış bir biçimde (TDK 2011).

Sözler	Sayı	Oran
argin	1	%0.7
yorgun argın	134	%99.3
Kalıplaşmış Sözlerin Tümü	134	%99.3
Toplam	135	%100

Eski Türkçedeki *ar-* “yorul-“filinden türemiş olan *argin*; TUD’da sadece bir kez bağımsız bir birim olarak kullanılmıştır. Kelime yaklaşık %99’luk bir oranda *yorgun argın* ikilemesinde fosilleşmiştir.

“Benüm gendü döşegüm üzere yatasın tâ kim diñlenesin ve ol ‘azâblar *arğum* senden gide...” (Yılmaz, Demir ve Küçük 2013) ifadesinde olduğu gibi Türkçenin tarihî dönemlerinde, kelime-nin *arğun* biçimine de rastlanmaktadır.

Bağımsız Kullanım Örnekleri:

- (1) “Şimdi gövden, güneşli ve diridir. Kutsa onu, argin şölenler için...” (TUD 1994f).
- (2) “Şimdi kadının argin, uçuk benzi, yorgun, düşük kımlıdanışı daha ziyade görünüyordu” (Ahmet Hikmet Müftüoğlu, akt. TDK 2011).

Sözler	Sayı	Oran
didik	–	%0
didik didik et-	179	%65.8
didik didik ara-	67	%24.6
didik didik	26	%9.6
Kalıplaşmış Sözlerin Tümü	272	%100
Toplam	272	%100

Gülensoy (2011) ve Çağbayır'ın (2007), *dit-* fiilinden türediğini belirttikleri *didik*; DS-IV'te “yırtık, didilmiş şey” açıklamasıyla yer almaktadır. Kelimenin ağızlardan standart Türkçeye geçmiş olma ihtimali yüksek görünmektedir. *Didik didik* ikilemesinde ve bu ikilemeyle kurulan deyimlerde tamamen fosilleşen kelimenin, bağımsız bir birim olarak kullanımına TUD'da ve taranan diğer kaynaklarda rastlanmamıştır. Kelime, aynı zamanda *didikle-* fiilinin de fosil tabanı durumundadır.

DOLAN

dolan: Hile (Ayverdi 2010).

yalan dolan: 1. Gerçek dışı söylenen birçok söz. 2. Hile, aldatmaca (TDK 2011).

Sözler	Sayı	Oran
dolan	2	%2.7
yalan dolan	72	%96
yalan ve dolan	1	%1.3
Kalıplaşmış Sözlerin Tümü	73	%97.3
Toplam	75	%100

Tietze (2002), “hile” olarak açıkladığı *dolan* kelimesinin; *dolan* “aldatılmak, dolandırılmak” fiilinden bir *backformation* olduğunu belirtse de Çağbayır (2007) ve Ayverdi'nin (2010) *dola-n* > *dolan* açıklaması daha makul görünmektedir. LO'da *dolan* “iğfal (aldatma, kandırma)”; KT'de “desîse, iğfal, dolandırma” olarak açıklanan kelimenin; TUD'da sadece %2.7 oranında bağımsız bir birim olarak